

Алла СЕРЕДЯК

**Галицький селянин і українська книжка
наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.
(на прикладі видань Товариства «Просвіта»)**

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. умови для розвитку української культури у Галичині були незрівнянно сприятливішими, ніж на українських землях, що перебували у складі Російської імперії. Яскравим свідченням цього є бурхливий розвиток на галицьких теренах українського книговидання. Саме книга була найбільш ефективним засобом передачі знань та ідей, а долучення широкого загалу до читання якнайкраще сприяло формуванню національного світогляду та участі населення в житті суспільства.

Видавнича справа зазначеного періоду достатньо вивчена. Активність українських просвітніх, господарських, спортових та ін. товариств, окремих видавців, музеїв, бібліотек ілюструє ряд бібліографічних покажчиків. Укладений львівськими науковцями репертуар української книги 1798–1916 рр. яскраво засвідчує повільне зростання кількості видань до 70-х років ХІХ ст. і досить стрімке – під кінець століття¹. Темпи книговидання на початку ХХ ст. навіть випереджали можливості «споживання» книги різними верствами населення (селянами, світською та клерикальною інтелігенцією, нечисленним міщанством), про що свідчили залишки книжок у крамницях та на складах більшості видавців. Однак чи означало це, що україномовний читач (головно селянин) так само швидко долучався до читання періодики та книжок, а навіть прочитавши, – сприйняв, зрозумів та засвоїв їх зміст? Отже, метою нашого дослідження є показати не динаміку українського книговидання, а окреслити основні чинники, які сприяли (чи перешкождали) доступу книжки до споживача, мотивували (чи знеохочували) її придбання та прочитання, впливали на зацікавлення книгою та якість сприйняття змісту прочитаного. Сподіваємося, що зміна погляду на вивчення ланцюжка «книга – читач» дозволить показати не скільки і чого пропонували галицькому читачеві (передусім селянам) українські видавці, а як ці пропозиції були сприйняті споживачами друкованого слова, наскільки відображали їхні інтереси; побачити, що ж заважало книзі,

¹ *Репертуар української книги, 1798–1916 : матеріали до бібліографії : у 9 т. / упоряд., підгот. до друку та прим. Л. І. Ільницької, О. І. Хміль ; передм. і наук. ред. Я. Р. Дашкевича, відп. ред. Л. І. Крушельницька ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львівське відділення. – Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 1995–2005.*

яка відповідала вимогам часу (за тематикою, вибором жанру, способом викладу матеріалу), потрапити до рук читача, зацікавити, припасти йому до серця.

Для цього спробуємо проаналізувати, наскільки видавці та розповсюджувачі української книги уміли: передбачити читацькі інтереси широкого спектра галицької публіки; вивчити зацікавлення та смаки різних вікових категорій майбутніх читачів; урахувати їхній культурно-освітній рівень та купівельну спроможність; усунути чинники, що ускладнювали доступ до друкованого слова та сприйняття тексту.

Основою джерельної бази дослідження стала архівна збірка товариства «Просвіта» (1868–1939) як організації, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. тісно співпрацювала з селянством. Саме «Просвіта» на початку XX ст. розгорнула найширшу мережу філій та читалень у Галичині (75 філій, 2 944 читальні, 2 664 бібліотеки, 197 035 членів)² та видала до Першої світової війни (1914 р.) 553 найменування друкованої продукції³, накладом понад 4 мільйони⁴. Видавнича діяльність була основною і найбільш помітною ланкою роботи товариства. Огляд своєї друкованої продукції просвітяни вперше здійснили до 25-річчя⁵, а згодом – 40-річчя⁶ діяльності. Директор канцелярії Антін Гапяк⁷ у 1912 р. систематизував та уклав ілюстрований каталог масиву просвітянських видань. Ґрунтовний ретроспективний реєстр видань товариства 1868–1924 рр. здійснив відомий український бібліограф Іван Калинович 1926 р.⁸. Узагальнювали просвітяни свій доробок і в міжвоєнний період⁹. Довоєнну історіографію історії «Просвіти» завершила публікація літературознавця й історика Михайла Возняка «Короткий історичний огляд діяльності тов. «Просвіта» (1913)¹⁰. Після довгих десятиріч забуття до культурно-освітньої та видавничої праці «Просвіти» звернулися сучасні дослідники та бібліографи, відтак українська історіографія поповнилася монографіями¹¹,

² Алла Середяк, «Кількісна характеристика товариства «Просвіта» 1868–1939 р.» в *Нарис історії «Просвіти»*. (Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993), 213.

³ *Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868–1939* (Львів: Львівська наук. бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, 1996), 221.

⁴ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаніка, ф. 122 (Товариство «Просвіта»). м. Львів, оп. 4, спр. 4.3, арк. 86–88.

⁵ Іван Белей, *Двацять і п'ять л'єть історії Товариства «Просвѣта»* (Львів: Просвіта, 1894), 68.

⁶ Михайло Лозинський, *Сорок літ діяльності «Просвіти»*. В *40-літній Ювілей Товариства* (Львів: Просвіта, 1908), 72.

⁷ *Ілюстрований каталог видавництва Товариства «Просвѣта»*. Зладив Антін Гапяк (Львів: Просвіта, 1912) 52, 12 іл.

⁸ Іван Калинович, *Спис видань товариства «Просвіта» у Львові. 1868–1924* (Львів: Просвіта, 1926), 48.

⁹ *Ювілейний каталог видань Т-ва «Просвіта»* (Львів: «Просвіта», 1937), 32.

¹⁰ Михайло Возняк, «Короткий історичний огляд діяльності тов. «Просвіта», *Письмо з «Просвіти»*, ч. 7 (1913): 193–204.

¹¹ *Нарис історії «Просвіти»*, авт. Алла Середяк, Михайло Комаринець та ін., (Львів–Краків–Париж, 1993), 213; *Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.)* авт. Роман Гарат, Анатолій Коцур, Віктор Коцур (Переяслав-Хмельницький, 2005), 168; Іван Зуляк, *Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)* (Тернопіль, 2005), 946.

дисертаціями¹², каталогами видань¹³. Масив друкованої продукції товариства належним чином оцінений. «Просвіту» не оминали фактично всі дослідники культурних, освітніх, політичних процесів, що відбувалися в Галичині на межі XIX і XX століть. Однак увага науковців здебільшого була прикута до ролі й місця товариства і його керманічів у національно-визвольному русі українського населення східних теренів Австро-Угорщини.

Видання «Просвіти» були невід'ємною складовою більшості публічних бібліотек та приватних книгозбірень Галичини. Однак у сільських читальних бібліотеках кількість україномовних видань була мізерною, особливо у віддалених від Львова місцевостях. Більшою проблемою було те, що книжка, яка таки потрапила до сільської читальні чи приватного помешкання, не завжди знаходила свого читача: не була перечитана всіма чи навіть одним членом громади або родини. Маємо також визнати, що найпопулярніші серед селян видання – щорічні календарі, часом відкладалися на полицю з нерозрізаним літературним блоком, разом з тим господарська частина була активно затребувана, про що свідчать численні підкреслення та позначки на кожній сторінці. Подібна ситуація траплялася і в середовищі освічених українських родин. Про використання українських часописів у священничих родинях для розпалювання вогню чи загортання великодніх пасок Іван Франко писав в оповіданні «Гірчичне зерно»¹⁴. Водночас письменник згадував, що в місті його гімназійної юности Дрогобичі «руської книжки трудніше дістати як з папороті цвіту»¹⁵. Книгознавець І. Калинович з боєм указував, що хіба сотий українець купить собі книжку «радше з патріотичного обов'язку, чим з цікавості, але і так не прочитає», бо розглядає літературу «за якийсь дуже маловживаний життєвий додаток, без якого, мовляв, можна обійтись, бо вистачає бути таким-сяким патріотом-українцем, щоб здобути собі пошану і вплив у пересічного українського загалу»¹⁶.

Які ж були причини «утруднених контактів» книжки і українського населення Галичини? Спробуємо подивитися на них з обох сторін: автора і видавця української книжки, отже, інтелігенції і селянина, чий погляд «знизу» для

¹² Середяк Алла, *Издательская деятельность западноукраинского товарищества «Просвіта»*: автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 05. 23. 04 (Москва: Московский полиграфический институт, 1991); Зуляк І. С. *Діяльність товариства «Просвіта» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.)*: автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 (Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 1997) та ін.

¹³ Видання «Просвіт» Галичини. *Книги та аркушева продукція (1868–1939 рр.)* Бібліографічний покажчик, уклад. С. Зворський (Київ: Абрис, 1996), 196; *Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868–1939*; уклад. О. Бербека, Л. Головата (Львів: Наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1996), 580.

¹⁴ Іван Франко, «Гірчичне зерно», в Його ж, Іван Франко, *Зібр. творів: У 50-ти т.* (Київ, Наукова думка, 1976–1986), 1979, т. 21, 320.

¹⁵ Іван Франко, Лист до В. С. Давидяка, Дрогобич, 27 травня 1874, т. 48, 10.

¹⁶ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІАУЛ), ф. 309 (Наукове товариство ім. Тараса Шевченка), оп. 1, спр. 1395, арк. 18–24.

нас особливо цікавий. З'ясувати бачення селян виявилось важче, адже вони не надто активно писали до часописів про свої проблеми і переживання. Більшість публікацій у періодичних виданнях висвітлювала здобутки, а не труднощі. Аналізуючи листи галицьких селян до редакції часопису «Батьківщина» (1879–1896 рр.) Іван-Павло Химка відзначає збільшення масиву селянської кореспонденції в середині 80-х рр. XIX ст. (період найвищого попиту на часопис) та зменшення впродовж подальших років¹⁷. Листи, опубліковані канадійським істориком в ґрунтовній монографії “*Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*” (Едмонтон, 1988), а також неопубліковані дописи селян, які, на щастя, збереглися в архівах, стали вагомою частиною джерельної бази цього дослідження.

Не претендуючи на вичерпність, спробуємо окреслити деякі проблеми взаємодоступу україномовної книжки і основного її споживача – українського селянина.

Читацька аудиторія. Відповідальність за вибір репертуару української книжки лежала на нечисленній українській інтелігенції Галичини. Відповідно успіх видавничих проєктів залежав від порозуміння двох основних верств українського суспільства.

Читацьке призначенням видань «Просвіти» постійно обговорювалося на зборах, а нерідко було й темою суперечки проводу товариства. Тематику видань диктував час та соціальні потреби. Щоб забезпечити вивчення всього комплексу шкільних дисциплін єдиної української гімназії у Львові та шкіл різних рівнів, просвітяни розпочали видавничу діяльність з підготовки та друку шкільних підручників. Незабаром (від 1876 р.) ці функції перейняв «Краєвий фонд» при Шкільній Краєвій Раді. Настав час визначитися з тематикою видань, формою викладу матеріялу, читацькою аудиторією, знайти найбільш оптимальні шляхи розповсюдження книжки. Оцінити потреби та рівень сприйняття суспільством запропонованої літератури виявилось нелегко, хоча тематику видань для українських селян обговорювали вже на перших установчих зборах товариства. Голова «Просвіти» Анатоль Вахнянин окреслив мету: через освіту народу творити розумних, відповідальних громадян, які захочуть і зможуть «погодити особистий інтерес з інтересом загальним, підпорядковуючи перший під домагання другого...»¹⁸. Шлях до реалізації амбітних завдань бачився через забезпечення широкого загалу якісним друкованим словом: листівкою, часописом, книжкою. Однак попри значні зусилля звітувати про великі успіхи не доводилося. Чому? Однією з причин, на наш погляд, було те, що видавці українського слова неправильно трактували споживача своєї продукції, працювали для витвореного у власній уяві селянства, образ якого не завжди відповідав реаліям.

¹⁷ John-Paul Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Edmonton, London and New York: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Macmillan, St. Martin's Press, 1988), 79.

¹⁸ ЦДІАУЛ, ф. 348 (Товариство «Просвіта»), оп. 1, спр. 241, арк. 6.

Звідкіля такі здогадки? Розглянемо, як уявляли собі читацьку аудиторію засновники «Просвіти». Цитуємо Вахнянина: «Народ, за просвіту котрого ми беремося, не єсть проте неотесана колода, не єсть той мертвий камінь, у котрого треба б уперед вложити душу, а відтак налити її розумом, а має він «своє» моральне виховання набуте своїм сужиттем і щасливий єсть від нас вже через те, що не заслонюють перед ним пусті фрази (котрі нам самі на папері стелять-ся), наш народ багато де чого має, чим може почванитись й перед просвіченим світом, а у деяких виглядах стоїть він дуже високо»¹⁹. До здобутків народних перший голова відносить інстинкт самозбереження, самоорганізації та саморозвитку нації:

«Продукти духовні темного народу не суть книжки, а суть за те: одважні, смілі діла, доступні слова, й одушевлені речі. Уже через те, що він переважно за інстинктом йде, єсть він і спосібніший й завсіди готовий до діланя. Коли просвічені балакають, сваряць ся й гайнують енергію на пустих словах, літають від книжки до книжки, роздроблюють духа, народ звершає за той час без голосу і шуму діла, котрі ми подивляємо, а котрі історія записує»²⁰.

Що ж для такого народу просвітяни вирішили першочергово друкувати? Розуміючи, що при виборі тем «нормою повинна служити воля самого ж народу», Вахнянин стверджував, що «допитують школярі сільські найбільше за біблійною історією з образками», тому потрібно друкувати «життеписи святих або чуда пресвятої Богородиці. А як легко дається за такими речами показати народові і єго питома історія»²¹. Водночас зазначалося, що «народ наш рад би дізнатися й за те, що в світі діється, як люде живуть, що він заглибився би в науки природні і у земельні»²². Чому Вахнянин саме так уявляв собі інтереси селян – невідомо. Впродовж перших 37 років за видання просвітянських книжечок відповідав Літературний комітет (від 1874 р.), пізніше перейменований у Літературну секцію (від 1891 р.). До 1874 р. серед членів товариства селян не було, відповідно не було і діалогу. Селяни вперше приїхали до Львова і взяли участь в обговоренні планів товариства в червні 1876 р. Представники першої філії з села Бортники прибули на запрошення Головного Відділу «Просвіти» для участі у щорічних загальних зборах. Провідники товариства запитали їх, «якої книжки бракує селянам?». Відповідь була конкретною: «Щоби у ній відображено було право, щоби так нарід не здирали». Присутній на зборах Іван Франко згадував, що просвітяни не зрозуміли селян, не відчули «важкої пощочини» і почали плескати і кричати «браво». Натомість селяни вийшли спантеличені «дивною панською поведінкою». Хтось із присутніх запропонував

¹⁹ *Справозданє з перших загальних зборів товариства «Просвіта»* (Львів: Просвіта, 1869), 3.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, 7.

²² Там само.

видати «уставу громадську, котрої ці селяни домагались»²³, однак така книжка серед видань товариства не з'явилася.

Уперше «Просвіта» розробила анкету та провела опитування для вивчення читацьких інтересів аж 1906 р., коли була заснована видавнича комісія²⁴. Безперечно, до цього часу «Просвіта» видала багато цікавих народу, а головне потрібних книжечок, однак якість загального масиву могла би бути кращою.

Просвітяни вирішують не переобтяжувати селян надто складною лектурою. Звідсіля і вибір жанру – альманахи та збірники, у яких можна помістити все, що може знадобитися читачеві у щоденному житті. Книжки подавали легкодоступні художні тексти (короткі оповідання, казки, байки, анекдоти, загадки), популярні статті на літературні, медичні, господарські, історичні, релігійні теми, практичні поради. Просвітянські збірники, найчастіше хаотично впорядковані, нерідко містили передруки з щорічних календарів або часописів. Про підбір матеріалів до просвітянських видань І. Франко згодом відгукнеться гостро: «Се кум Огоновський або сват Барвінський написав – значиться, мусить бути приняте і друковане, – а що се св. Пантелеймон або друга подібна дурниця – се нікого не обходить»²⁵. До таких критичних оцінок Франка спонукала відмова «Просвіти» надрукувати збірку поезій молодих літераторів, у той час як товариство перевидало «Оповідання про жите святого великомученика і лікаря Пантелеймона» Омеляна Огоновського (1891). За словами Франка, з цієї книжки галицький простолудин міг вичитати, що у «випадках хвороби ліпше вдатися до шептухи або знахаря, що лічать самими словами, ніж до лікаря»²⁶. Водночас Франко високо оцінив видання Олександра Барвінського (за участі Олександра Кониського) «Руської історичної бібліотеки»²⁷, в якому побачили світ українські переклади праць Володимира Антоновича, Дмитра Багалія, Миколи Костомарова та ін.

Особливо прикро, що «Просвіта» не зуміла скористатися кредитом довіри селян до своїх видань. Перші збірнички мали великий попит. «Читанка для сільських людей» під назвою «Зоря», укладена Омеляном Партицьким (1868 р.), розійшлася впродовж двох тижнів (наклад 2 тис. прим.)²⁸. О. Барвінський писав своєму братові з Бережан:

«Висилаю тобі гроші за продаж “Зорі”. Тут дуже за “Зорею” питають. Сільські вчителі і навіть селяни приходять до мене, а я змушений відправляти їх ні з чим, бо не маю жодного примірника. Таким чином скажи, щоб як можна скоріше 70 примірників прислали»²⁹.

²³ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 6873, арк. 2.

²⁴ Там само, спр. 6494, с. 5.

²⁵ Іван Франко, Лист до М. Драгоманова, Нагуєвичі, 20 жовтня, 1882, т. 48, 322.

²⁶ Іван Франко, «Українсько-Руська (малоруська) література», т. 41, с. 446.

²⁷ Іван Франко «Руська історична бібліотека», т. 46, кн. 1, 563.

²⁸ Степан Шах, «Перша книжка «Просвіти» – «Зоря», *Життя і Знання*, № 6 (1929): 191.

²⁹ Кирило Студинський, *Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.* (Харків–Київ, 1931), 96.

Загалом «Просвіта» зуміла видати та реалізувати сім накладів «Зорі». Успішною виявилася і наступна книжка «Що нас губить, а що помочи може?» Степана Качали. Просвітяни видали її тричі (1869 р., 1873 р., 1874 р.) і розповсюдили накладом 9 тис. примірників³⁰. Очевидно, вдало була підібрана і тематика, і форма подачі матеріалу: невимушені діалоги про згубний вплив пияцтва, потребу організації громадських кас взаємодопомоги, комор, шпихлірів.

Поєднувати інтереси різних категорій читачів дозволяли альманахи та збірники. Не дивно, що вони найбільше приваблювали українських видавців. Переважали збірники і в репертуарі «Просвіти» (25 із 27 назв видань упродовж 1907 р.)³¹. Однак за кількістю втрачалася якість, а відтак і попит. У 80-х рр. XIX ст. Євген Олесницький писав: «Книжечки “Просвіти” виходили мляві, обмежені...»³². Причина одна – «Просвіта» не витримала конкуренції, бо втратила ниточку інтересів свого читача. У період гострих літературно-політичних дебатів другої половини 70-х – 90-х років XIX ст. наймасовіше товариство всіяко відмежовувалося від політики. Прогалину вдало заповнили молоді літератори І. Франко, Є. Озаркевич, Є. Олесницький, М. Павлик, І. Белей та ін. Амбітна молодь вирішила не догоджати публіці, а формувати світогляд майбутньої інтелігенції його ж рідною мовою³³, долучити галицьке письменство до європейської літератури, довести, що «... література мусить бути живописуванням сучасної суспільності, її життя, праць і змагань»³⁴. Франко розпочав видання серії книжок «Дрібна бібліотека» (1878–1880 рр.) до якої, за задумом автора, увійшли переклади «найзнаменитіших романів і повістей заграничних»³⁵ (Дж. Г. Байрона, Еркмана-Шатріана, Е. Геккеля, Г. Успенського, Е. Золя та ін.). Академік М. Возняк стверджував, що саме франкові видання формували смаки галицької молоді³⁶. Активність радикалів не схвально сприймали консервативні лідери як народовецького, так і русофільського руху, однак у пошуку свого читача вони вимушені були шукати шляхи до сердець української публіки.

Розбудова мережі читалень. Культурне та громадське життя на селі зосереджувалося в читальні. Його інтенсивність напряму залежала від активності проводу, згуртованості громади. Розбудову читалень Франко вважав необхідною умовою «сильного життя й розвою нашого народу»³⁷ і, «нав'язуючи до появи читалень по наших селах», планував видати серію книжечок «Сільська читальня», котра б містила твори критичного та белетристичного змісту³⁸ (на

³⁰ Середяк А. «Кількісна характеристика товариства “Просвіта” 1868–1939 р.», 20.

³¹ *Товариство «Просвіта» у Львові: показчик видань 1868–1939*, 8.

³² Євген Олесницький, «З-понад четвертини століття», в *Спогади про Івана Франка*. (Львів: Каменяр, 1997), 66.

³³ *Друг*, № 14–15 (1876), 242.

³⁴ Іван Франко «Метод і задача історії літератури», Т. 41, 17.

³⁵ Іван Франко, Лист до М. Драгоманова, Львів, 6 лютого, 1877, т. 48, 56.

³⁶ Михайло Возняк, *Житє і значіне Івана Франка* (Львів, 1913), 15.

³⁷ *Діло*. № 23, (1883).

³⁸ Іван Франко, Лист до М. Драгоманова, Нагуєвичі, 20 жовтня, 1882, т. 48, 322.

заваді амбітним планам письменника і видавця стала матеріальна скрута³⁹). Павлик писав Михайлу Драгоманову про численні помилки в організації та роботі читалень, проте саме на них покладав основні надії просвіти селян⁴⁰. Народовецька «Просвіта» та русофільське «Общество ім. Качковського» з перемінним успіхом впливали на політичне спрямування читалень, які діяли по селах Галичини ще до заснування товариств (перша читальня була відкрита в містечку Коломия 1848 р.). «Просвіта» заохочувала вступати до товариства селян, надсилаючи свої видання в дар або за півціни, безкоштовно друкувала та розсилала статuti, якщо читальня підпорядковувалася товариству. Така політика була продуктивною: упродовж 1881 р. до «Просвіти» долучилося 18 читалень, 1882 – 36, 1883 – 42, 1884 – 132, 1885 – 94 читальні⁴¹. Без сумніву, причиною співпраці з товариством було бажання селян отримати книжки та газети, на придбання яких завжди бракувало коштів. Зростання кількості читалень та активну участь селян у їхній розбудові книгознавець і педагог Степан Сірополко вважав виявом духовного поступу нації, що перетворює знання кожної особи на загальну користь⁴².

У 1891 р. «Просвіта» затверджує новий статут (автор Кость Левицький), згідно з яким засновує власні читальні по селах Галичини, де мають формуватися бібліотеки, проводитися курси для неписьменних, читання вголос тощо. Селяни самі обирали провід читальні, діяльність якого регламентувалася виданим окремою брошурою та розісланим по селах статутом (Устав. Перший для читалень «Просвіти», ухвалений Головним Віділом Товариства «Просвіта» у Львові, дня 24 січня 1894 р. Однозначним позитивом такого нововведення було доволі стрімке збільшення читалень (1891 р. за новим статутом розпочали діяльність 5 читалень, 1894 р. – 140, а 1914 р. до товариства належало 2 944 читальні)⁴³, що сприяло тіснішому спілкуванню зі споживачем книг. Саме діалог забезпечував відповідь на основне питання видавців: якої книжки потребували селяни?

У пошуках форми і змісту. Вимоги до книжечок для селян коротко і влучно сформулював Франко – «дешевість і добірність речей»⁴⁴. Усі видавці розуміли як низький рівень освіти, так і матеріальну скруту майбутніх читачів. Основний масив видань для народу наприкінці XIX – початку XX ст. – це невеликі за обсягом брошури за доступною ціною (книжки «Просвіти»,

³⁹ Докладно про видавничу діяльність І. Франка див.: Богдан Якимович, *Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти* (Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006), 691.

⁴⁰ Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника, ф.160 (Павлик Михайло, письменник, публіцист 1853–1915), оп. 1.145, 1.

⁴¹ Степан Перський, «Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові», в *Сторіччя матері «Просвіти» 1868–1968* (Вінніпег: Накладом Українського товариства читальні «Просвіти», 1968), 159.

⁴² Степан Сірополко, «“Просвіта” і демократія», в *Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1931*, річник 53 (Львів: Просвіта, 1939), 138–143.

⁴³ Середяк А., «Кількісна характеристика товариства “Просвіта” 1868–1939 р.»», 213.

⁴⁴ *Повісті Еркмана Шатріана* (Львів, 1868), 3.

«Общества ім. Качковського», Українсько-руської видавничої спілки, Руського педагогічного товариства, видання І. Франка, Ю. Насальського, І. Белея, Є. Озаркевича, І. Калиновича та ін.).

Вивчаючи уявлення селян про друковане слово, Франко зауважив, що народ знає, що в книжках є «слово боже» і «права» (закони і повинності), а «статочному і поважному» господареві личить читати «мудре і пожиточне письменство», тобто «письма» (прозу) і «казету» (новини). Щодо вибору жанру і тематики, то, на думку письменника і видавця, селяни люблять читати оповідання, особливо коли в них мова йде «про якійсь дійсні особи, про людей, які жили й боролися, про дивні, смішні або страшні пригоди, і коли оповідається живо, не нудно. Наші люди – дуже радо читають такі оповідання і подекуди вважають їх за щирю правду, а іншим разом видять в них образ дійсних людських відносин, пристрастей, бажань та змагань»⁴⁵. Франко вважав, що до читання поезії селян потрібно ще привчати, бо віршів, співанок люди не люблять читати:

«Се для дівчат, для дітей, – кажуть не раз поважні господарі, коли їм упаде в руки така книжка. Навіть про такі поезії як Шевченкові, говорять не раз, – та що нам тут читати! То співанки, а нам старим уже не до співанок!»⁴⁶.

Саме тому до збірки поетичних творів «Просвіти» «Вибір деклямацій для руських селян і міщан» (Львів, 1902 р.) Франко пише передмову, де пояснює «суть і силу» поезії, яка «колись, у прадавніх часах» була не просто співанкою, була «чимсь більше, була молитвою, була піднесенням духа понад буденні справи, до вищих надлюдських істот, до бога»⁴⁷.

Керівництво «Общества ім. Качковського» також шукало свого читача. Русофіли засуджували перехід до фонетичного правопису, бачили себе традиціоналістами і користувалися так званим «язичієм». Вважали, що книжечки просвітницького характеру повинні виходити «не конечно чистім русским язиком, а таким, щоб і мала дитина порозуміла і з того користала»⁴⁸. Боячись змін, вони стрімко втрачали як політичні позиції, так і авторитет серед української громади Галичини. Представники всіх суспільно-політичних течій мали на меті подолати неписьменність та заохотити селян до читання періодики і книжок, однак замість співпраці була конкуренція, яка часто переходила в конфронтацію. У жовтні 1878 р. І. Франка, М. Павлика та І. Мандичевського одногolosно виключили з «Просвіти» «яко засуджених за агітацію соціалістичну, тим більше, що подібні агітації шкодять добру нашого народа і стримують

⁴⁵ Іван Франко, «Передмова [до видання «Вибір деклямацій для руських селян і міщан»] Вид-во т-ва «Просвіта». Львів, 1902], т. 33, 418.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Микола Андрусяк «Нариси з історії галицького москвофільства», Львів: Просвіта, 1935, 43.

розвій товариства»⁴⁹. Павлик писав Драгоманову: «”просвітяни” вельми наполохані арештами і волять сидіти зовсім тихо, не робити нічо, не видавати нічо, не сушити собі голови, щоб лиш поліція не мала на них ніякого підозріння»⁵⁰.

Проте «нічого не робити» можна було недовго. «Просвіта» втрачала читацьку аудиторію. Значна кількість друкованої продукції залишалася на складах. Товариство змінило систему розповсюдження своїх видань. Для заохочення вступу до товариства кожен член «Просвіти» щомісяця повинен був отримати поштою книжечку популярного змісту. Однак це не зменшило книжкових залишків і не привело до підвищеного попиту на книги, які призначалися для продажу, а не розсилки. Тож 80-ті роки XIX ст. стали рекордними за зменшенням накладів просвітянських видань: якщо впродовж перших 10 років товариство видало 50 книжок (не рахуючи відозв, статутів, справоздань тощо) накладом 447 760 прим., то з 1879 до 1888 р. – 64 книжки накладом 265 255 прим., тобто майже вдвічі менше⁵¹. Відповідно статистика яскраво засвідчила, що твердої дороги до розуму і серця читача прокласти не вдалося.

Вивчення попиту. Провід товариства «Просвіта» тільки 1906 р. створив видавничу комісію. Одним із її завдань було: «збирати відомості про рівень освіти в різних регіонах Галичини, а також про читацький попит на книги; виявляти побажання народу відносно тематики книг і необхідності змін видавничої політики Товариства»⁵². Вивчення читацького попиту було не єдиною функцією комісії. Вона повинна була опікуватися продажем книжок, засновувати драматичні гуртки, проводити тематичні вечори, свята тощо. Однак найбільше уваги приділяли видавничій справі. Члени комісії обговорювали як тематику видань, так і форми подачі матеріалу. Вони вперше вирішили не дискутувати між собою, а безпосередньо звернутися до основних споживачів своєї продукції – українських селян. Окрім публічних обговорень, редактори просвітянських видань уклали питальник (анкету) і розіслали по філіях та читальнях товариства. Зібрані матеріали заперечили поширену думку,

«начебто для народу, котрий стоїть на низькому культурному рівні необхідно давати речі легкого змісту, як подаються дітям казочки ... Популяризація – це легкість форми, а не змісту.... З великим інтересом народ читає речі історичні, особливо коли вони видані не в формі підручника, а в формі монографічній, без перерахування сухих дат, а з цікавим зображенням подій, їхніх причин та результатів... На першому місці, очевидно, повинна стояти рідна історія – проте не виключно»⁵³.

Аналіз анкет був покладений в основу наступного видавничого плану. Враховуючи велику різницю рівня освіти читачів, видання поділили на дві

⁴⁹ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 7628, арк. 170.

⁵⁰ Іван Франко... Лист до М. Драгоманова, Львів, 13 лютого 1877, т. 48, 60.

⁵¹ *Спис видань товариства «Просвіта» у Львові 1868–1929*, Львів: Просвіта, 1929, 25.

⁵² ЦДІАУЛ, оп. 1, ф. 348, спр. 6494, арк. 5–6.

⁵³ *Перший український просвітньо-економічний конгрес*, Львів: Просвіта, 1910, 33–34.

категорії. Найменш освічені селяни мали безкоштовно отримувати поштою популярно викладені збірники затребуваної тематики, а більш освіченому колу споживачів пропонували серійні видання (придбати книжки могли всі охочі). На конкурсній основі «Просвіта» запросила штатного редактора. Досвідчений співробітник «Діла» Ярослав Весоловський зумів поновити випуск часопису «Письмо з «Просвіти», який з 1909 р. двічі на місяць отримували всі філії та читальні товариства. Основною проблемою був пошук авторів, які б уміли популярно викласти матеріал. Василь Пачовський, претендуючи на посаду редактора просвітянських видань, наголошував, що редактор повинен давати критичну оцінку рукописів, а не «сам писати про Мазепу і про моркву, чи про Шевченка та про гній – бо все то буде біда»⁵⁴.

Надто пізно, тільки 1911 р., видавнича комісія «Просвіти» розпочала аналіз масиву своєї продукції. Результатом роботи став укладений та виданий двома накладками «Ілюстрований каталог видань товариства “Просвіта” у Львові» (1912 та 1913 рр.). В архіві «Просвіти» зберігається бібліографічний покажчик статей, надрукованих у періодичних виданнях товариства впродовж 1889–1899 рр.⁵⁵. Укладання таких каталогів для службового користування дозволяло оцінити пропоновану читачам тематику публікацій. Аналізуючи видавничу діяльність товариства, Степан Рудницький запропонував, окрім рекламних каталогів, видавати «Загальний цінник своїх видань» (у сучасному розумінні каталог-прейскурант). Відтак робота з вивчення попиту на початку ХХ ст. вийшла на якісно новий науковий та організаційний рівень.

Людський чинник. Організаційні покращення не усунули всіх проблем. Робота пробуксовувала, і причини для цього, на наш погляд, були не тільки об’єктивного, але й суб’єктивного характеру. Проблема існувала на обох рівнях – і зверху – провід товариства у Львові, і знизу – провід читалень.

Провід товариства. Виконання видавничого плану, розробленого на основі вивчення читацького попиту, фактично налагодилося тільки через 5–7 років. Знову ж таки – чому? Серія «Руська письменність», започаткована «Просвітою» ще 1904 р. з благородною метою ознайомити читача з перлинами української класики, виходила рідше, ніж планувалося. Підготовка текстів потребувала багато часу й зусиль. Редактором «Руської письменності» був посол до Галицького сейму (голова Українського Сеймового Клубу («Руського клубу»)) та Австрійського парламенту Юліан Романчук – людина заангажована майже в усіх політичних, культурних та видавничих проєктах Галичини. Очевидно, всюди він встигнути не міг. Твори ряду класиків уже через кілька років перевидавалися. При всій повазі до авторів, серед яких Григорій Квітка-Основ’яненко, Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Корнило Устиянович, Іван Могильницький, Амвросій Метлинський, Микола Костомаров та ін., мабуть, доречніше було би знайомити читача з новими авторами української письменницької скарбниці. Постає також питання, чи

⁵⁴ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 721, арк. 54.

⁵⁵ Там само, спр. 6438, арк. 1–24.

доцільно було «для ознайомлення» видавати твори Пантелеймона Куліша аж у шести томах?

Випуск однозначно потрібної селянам серії книг «Господарська бібліотека» розпочався тільки наприкінці 1908 р. Господарська тематика завжди була на часі. Перекладні та авторські праці «Плеканє овочевих дерев і овочевих корчів» (1908 р.), «Виріб цементових дахівок» (1908 р.), «Взірцевий господар. Пригадки, що, як і коли робити в господарстві» (1909 р.), «Пасіка або наука про те, що треба знати, чого постаратися, та як що коли робити, щоб пасіка все добре велася» (у серії – 1910 р., перед тим – 1877, 1897, 1900 рр.), «Рільничі досліди і проби» (1911 р.) та ін. користувалися високим попитом. Видання господарської тематики доцільно було розповсюджувати між селянами як членські книжечки, тим паче, що на їх випуск «Просвіті» частково надавалася допомога з Сейму. Натомість, відповідно до видавничого плану, вони як серійні видання призначалися для продажу (разом у серії «Господарська бібліотека» вийшло 8 книжок накладом 23 тис. прим.)⁵⁶.

На жаль, видавці у Львові не завжди вмiли й хотiли почути селян. Через два роки від початку роботи комісії редактор часопису «Письмо з “Просвіти”» Гнат Хоткевич, «з поваги до свого морального обов’язку» писав до Головного Виділу, що справи в комісії погані, провід «звичайним бюрократичним способом думає», у труднощах звинувачує редактора. У видавничій комісії зібрались люди:

«котрим нема чого робити вдома, і вони зітходяться раз на тиждень під позорами повнення громадських обов’язків, а в суті річи лише для того, аби забити час. За пів року своєї роботи в «Просвіті» я ні в одному з членів комісії не помітив глибшого зацікавлення просвітою народа; як тільки член вийшов з полою, де засідає комісія він уже забув про неї, і то так основно, що згадає лиш в слідуючий четвер. До обов’язків своїх члени відносяться цілком формально, і на мене робило вражіння, що вся ціль існування видавничої комісії – се висказатися перед Головним Виділом, що всі книжечки членів дійсно вийшли, а які саме – то менше з тим»⁵⁷.

Бракувало людей, у котрих би за загальну справу боліла душа. Провід товариства не завжди умів таких людей розгледіти й утримати. Скажімо, 1886 р., згідно з рішенням Виділу, редакцію календарів «Просвіти» змушений був покинути Володимир Левицький (псевдо – Василь Лукич). Франко вважав його крок закономірним «при тих страшних цензурних обставинах, які тепер панують в “Просвіті”»⁵⁸. Без Лукича літературна частина календарів скоротилася майже вдвічі, помітно зменшилася кількість художніх творів у книжковому репертуарі просвітян. Подібна тенденція загрожувала втратою читацького інтересу. Через багато років в одній із останніх праць свого життя

⁵⁶ *Сторіччя матері «Просвіти» 1868–1968*, 132.

⁵⁷ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 721, арк. 38.

⁵⁸ Там само, спр. 7629, арк. 129.

«Нарис історії українсько-руської літератури» про 70–80-ті роки XIX ст. Франко напише: «віддалення інтелігенції від народу, його життя і інтересів було повне»⁵⁹. В. Левицького знову запросили на редакторську роботу 1890 р., аби повернути втрачене, а це дозволяло частково скинути з себе тягар цензури з боку керівництва. Результат не забарився – до видань товариства 1890 р. увійшли твори Франка, Марка Вовчка, Бориса Грінченка, Антіна Дольницького, Григорія Квітки, Леоніда Глібова, Степана Руданського, переклади Лесі Українки, Агатангела Кримського, Михайла Коцюбинського творів Генріха Гайне та багато іншого цікавого матеріалу. Просвітяни визнавали помилки, повторно запрошували до співпраці талановитих авторів і редакторів, однак відновлення втраченого інтересу до своїх видань потребувало немало часу і зусиль.

Провід читалень. Комплектація сільських читальняних бібліотек потребувала значних організаційних та матеріальних ресурсів. Однак наявність цікавої і корисної книжки не означала її прочитання, а прочитання – розуміння та засвоєння тексту. Рівень освіти галицького селянина нерідко потребував вилучення змісту почутого чи самостійно прочитаного.

Читацьку активність селян частково відображають щорічні звіти роботи сільських осередків та приватні листи дописувачів до газет і головної управи товариства у Львові. Найкращий результат був там, де активну просвітницьку позицію займав парох. Просвітний рух на Рудківщині започаткував отець Степан Онишкевич, який 1894 р. прийшов на парохію в село Хишевичі, згодом відкрив читальні також у селах Бенькова Вишня⁶⁰, Гошани⁶¹, ініціював відкриття рудківської філії «Просвіти». Священик зумів знайти слова, які відгукнулися в серцях краян:

«Родимці! Великий нарід сей, що придбав собі належну освіту. Він знає себе цінити та розумно й справедливо в себе господарювати, а через те змусити чужинця й противника віднестися до його з пошаною й респектом»⁶².

Філію «Просвіти» у містечку Комарне та 17 читалень в окрузі заклав отець Володимир Петрик (1902 р.)⁶³. Парох села Батьків Бродівського повіту зібрав довкола себе активніших селян і 1906 р. добився відкриття читальні. На перших же зборах прийняли до «Просвіти» 50 членів, вирішили передплатити 5 часописів, а 1913 р. в сільській бібліотеці, окрім часописів, було 144 книжки, проводилися читання вголос, дискусії⁶⁴. Прикладів таких багато. Селяни це бачили, розуміли і нерідко зверталися до свого пароха з проханням опікуватися читальнею. Просвітянин Ягольниці Чортківського повіту писав до Львова (1902 р.):

⁵⁹ Іван Франко, «Українсько-Руська (малоруська) література», т. 41, 473.

⁶⁰ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 1012, арк. 41.

⁶¹ Там само, спр. 1962, арк. 16.

⁶² Там само, спр. 4847, арк. 59.

⁶³ Діло. 11 березня, Львів. (1931).

⁶⁴ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 799, арк. 8, 9, 11.

«Читальня упала через те, що немає провідників і інтелігенції. Якщо темнота прийде до читальні, що з того. Читати по руськи або зовсім не вміє, або не розуміє, що прочитає, а такого щоб витолкував нема. І через це читальня “впала”»⁶⁵.

Селяни Городниці Скалатського повіту скаржилися (1900 р.), що роботи «через членів “Просвіти” знай і знаку нема, дом громадський винаймили жидами, а книжки злі члени позабирали, і продали все без знаку, а багато людей старших і молодших раді б почитати»⁶⁶. Такі ж скарги надходили з читалень «Общества ім. Качковського». Голова товариства Федір Свистун на загальних зборах 1912 р. зазначив: «Мы крѣпки в народѣ, но слабы в интелегенціи»⁶⁷.

Бездіяльність проводу читальні справедливо обурювала нечисленних сільських активістів. Звернення до Львова з проханням змінити керманічів не були самотні. Вони засвідчують бажання вирішити проблеми знизу, з боку основного споживача книжки – українського селянина. У звіті мостиської філії «Просвіти» за 1905–1906 рр. вказано, що «найголовнішими причинами лихого стану, неладу, а часто і упадку деяких читалень є: 1) брак власних домів читальняних, 2) брак належного проводу і 3) лиха адміністрація»⁶⁸. Активність селян напругу залежала від голови читальні, «позаяк селяни призвичаєні робити лиш на принуку, і спускати і оглядатися як на війта в громаді, так і на голову читальні»⁶⁹. Байдужість до громадської роботи інтелігенції приводила до повного розчарування в її можливостях. Листи селян засвідчують щире турботу за загальну справу просвіти народу. Найцікавіші з них містять не тільки скарги на поганий стан роботи читалень, а й подають своє бачення причин та шляхів покращення ситуації:

«Ту констатуємо, що пересічно легше є рушати такі читальні котрих головами є селяни як такі, котрих головами є інтелігенти, а головнo тоді коли читальні зачинають упадати. Ось чому: 1. Селяни між собою є о много свобіднійші; 2. Вибір селянина головою витворює або загострює в нїм амбіцію і охоту до дбалости о читальню а також і в інших селянах витворює надїю на осягнене в будучности сеї почести, если на се заслужать. А се вишколює і витворює щораз більше нових сил до праці серед мас народних; 3. До селянина-голови є кожний член сьмілійший і если не дбає о читальню, то кожний член може скорше йому «цвіркнути» до очий так, що або буде дбав о читальню або зрезигнує з головства а на его місце скорше прийде другий. Інтелігентови кожний в очи «кадить», а поза очи на него нарікає; 4. Виділ філії мусить уважати на те щоби його припоручення були скорше і точнійше виконувані і щоби делегати філії мали більше свободи при люстраціях читалень... А на жаль є багато читалень занедбаних тільки з вини інтелігентних голов... Декотрі... є фальшиво амбітні і уперті...

⁶⁵ Там само, спр. 6125, арк. 23.

⁶⁶ Там само, спр. 1932, арк. 7.

⁶⁷ Ірина Орлевич, «Товариство імені Михайла Качковського в національно політичному русі галицьких українців (1874–1914)» в *Наука. Релігія. Суспільство*, № 4, (Донецьк, 2009), 107.

⁶⁸ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 3901, арк. 5.

⁶⁹ Там само, арк. 6.

не хочуть мати в своїх читальнях делегатів філії лиш тому, щоби їх «краснорічність» і їх «авторитет» не блідли...; 5. Деякі знов інтелігенти хочаки вдоволити свою амбіцію дають ся вибирати головою нераз в 3–4 читальнях...віддалених від себе 5–8 кілометрів. Опісля ані в одній читальні не показують ся і з часом всі читальні заснічують ся... Інші знов відобравши з почти часописи і книжки для своїх читалень і перевівши цензуру або зовсім не віддають їх до читалень або передержують їх цілими місяцями у себе а читальники – зовсім природно не мають пощо ходити до читальні та й читальня упадає»⁷⁰.

Листи селян спонукали провід «Просвіти» розробити, видати і розіслати по читальнях «Інструкцію для організаторів читалень «Просвіти» (1910 р.), «Програму діяльності філій Товариства «Просвіта» (1910 р.) та «Правильник діяльності читалень товариства «Просвіта» (1913 р.). Такі інструкції сільські читальні мали б отримати значно швидше. Вони б допомогли нечисленним сільським активістам уникнути помилок, залучити більше людей до громадської роботи.

Автори інструкцій розуміли низький рівень освіти членів товариства (наприклад, у Рудківському повіті на початку ХХ ст. неписьменних чоловіків було 77,8 %, а жінок – 85,6 %⁷¹) і активно пропагували читання книжок і газет уголос по приватних домівках та читальнях. Проте, як свідчать листи селян, прочитання тексту вголос теж не гарантувало розуміння його суті. Найкращі пропозиції розв’язання проблеми надходили саме від слухачів: заохотити селянина до літератури (а отже, і оживити діяльність читальні) найкраще може пісня церковного або історично-патріотичного змісту. Наприклад, пісень «Козак пана не знав з віку» чи «Який то вітер шумно грає» потрібно не тільки навчити співати, а докладно пояснити їх зміст:

«...що то були козаки, що они робили, що то була Січ, чому козаки не знали пана з віку і т. д. Скільки то научать ся члени зі змісту таких пісней, якої сьвідомости, якого духа они наберуть, скільки енергії і патріотизму?... І самі селяни буде один другого відтак вчити таких пісней і буде пояснювати їх зміст на вечірках, при роботі, на весіллях, забавах і т. п. Ніхто з членів не заспить в читальні, бо всіх буде бавити ріжнородність, сьпів і наука напереміну»⁷².

Дописувачі вказували на безглуздість годинами відчитувати «темним анальфабетам-селянам» часописи, не витлумачуючи тексти: «Таке читанє – зовсім природно нудить і страшно мучить темні мозки селян, котрі відтак вмісто спати в читальні лишаються спати у власних хатах»⁷³. Селяни не тільки критикували своїх керманічів, а й визнавали байдужість та пасивність сільської гро-

⁷⁰ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 3901, арк. 6–7.

⁷¹ Голинський Володимир, *Рудки* (Дрогобич: Коло, 2010), 39.

⁷² Там само, 8.

⁷³ Там само, 7.

мади і навіть погрожували публікувати у популярній в Галичині газеті «Батьківщина» списки односельчан, які частіше ходять до шинка, ніж до читальні⁷⁴.

Проблемою був не брак, а активність освічених людей по селах. Аналіз соціального складу просвітян засвідчує, що для організації роботи в повітах не бракувало ресурсів: близько 30 % членів товариства мали достатній рівень освіти. На 1893 р. товариство налічувало 6 842 селян, 766 священиків, 523 вчителі, 940 осіб інших соціальних верств⁷⁵. Священики й учителі становили абсолютну більшість галицької інтелігенції. І якщо число парохій не збільшувалося, то кількість сільських учителів на початку XX ст. достатньо швидко зростала (у Дрогобицькому повіті від 1870 до 1912 р. – з 43 до 166⁷⁶). Однак далеко не всі вони активно долучалися до просвітницької праці. Також читальням бракувало уваги з боку повітового та львівського проводу товариства. Головний Відділ надсилав представників на звітні збори філій та влаштовував масові заходи поза Львовом, але цьому нерідко перешкоджали репресивні заходи місцевої влади. До прикладу, 28 серпня 1890 р. в Коломиї розігнали загальні збори «Просвіти», скликані центральним проводом товариства. Формальною причиною була відсутність на афіші часу початку їх проведення. До Коломиї з'їхалися представники філій з усього краю, однак це не завадило поліції погрожувати зброєю голові товариства⁷⁷.

Проблеми книгорозповсюдження. Просвітяни, як і всі інші видавці, постійно шукали найоптимальніших шляхів збуту книг. Власної книгарні «Просвіта» не мала (аж до 1932 р.), та й наявність книжкової крамнички у Львові не вирішила би проблеми зустрічі споживача й товару, тобто селянина і книжки. Селяни до Львова по книжку не поїдуть, отже, книжка повинна йти на село. Як уже згадувалося, члени товариства щомісяця повинні були отримувати книжечку поштою. Така форма розповсюдження видавалася прогресивною, адже дозволяла знайти споживача у найвіддаленіших від Львова місцевостях. Для притоку селян новий статут передбачав зменшення щомісячних членських вкладок з одночасною ліквідацією вступних. Вперше застосовувався диференційований підхід до майбутнього споживача: селяни мали сплачувати по 2 крони на рік, а для інтелігенції сума внеску збільшувалася до 4 крон⁷⁸. Розсилання книжок поштою всім членам товариства було основною формою розповсюдження аж до 1914 р.

Від 1877 до 1914 р. «Просвіта» видала 305 назв членських книжечок накладом 2 551 265 примірників⁷⁹. Відтак до селянських осель потрапило понад

⁷⁴ Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, 83.

⁷⁵ ЦДАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 799, арк. 26.

⁷⁶ Микола Галів, «Матеріальне забезпечення сільського вчителства Галичини у 1867–1918 рр. (на прикладі Дрогобицького повіту)», *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, вип. 48 (Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011), 50.

⁷⁷ Євген Олесницький, *Сторінки з мого життя*, ч. I–II, Львів: Медицина і право, 2007, 195.

⁷⁸ *Сторіччя матері «Просвіти» 1868–1968*, 128.

⁷⁹ *Спис видань товариства «Просвіта» у Львові 1868–1929*, 25.

2,5 млн книжечок популярного змісту. Скільки їх було прочитано, перечитано вдруге, прослухано, передано сусідам – невідомо. Однак яскравим свідченням зацікавленості селян нововведеннями є суттєве збільшення кількості членів «Просвіти»: якщо до 1976 р. кількість осіб, які щорічно вступали, обмежувалася двома-трьома сотнями, то впродовж 90-х рр. до товариства вступало 700 – 1 300 нових членів⁸⁰. Редактор просвітянських видань Гнат Хоткевич у такій формі розповсюдження бачив можливість «”упхнути” селянинові в хату якісну, серйозну книжку, котрої сам він, можливо, ніколи б не купив»⁸¹.

Розповсюдження книжок поштою мало і свій негативний бік. Заплативши членську вкладку (2 або 4 крони), споживач одержував від товариства книжечки, не маючи впливу на їх зміст і тематику. З часом виявилася нова проблема: масовий вступ селян до «Просвіти» не супроводжувався регулярною сплатою внесків. Тому коштів для випуску членських книжечок бракувало. Просвітяни почали друкувати спарені або потроєні випуски (це ж стосувалося і часописів). Фактично щороку виходило від 11 до 2 видань⁸². Такий стан речей обурював тих членів товариства, які справно сплачували членську вкладку, вони відчували себе одуреними. Численні листи селян засвідчують, що розсилка книжок теж не була налагоджена. Вони нарікали, що часто не отримували замовлених календарів чи членських книжок, а про їх випуск довідувалися зі звітів у часописах⁸³.

Були й об'єктивні труднощі в організації книгорозповсюдження, що перешкоджало зустрічі книги з читачем та гальмувало поступ у видавничій справі. Книжки, призначені для продажу, «Просвіта» реалізувала в 45 книгарнях Галичини (1912 р.), але мала своїх посильних, котрі могли б їздити по селах, забороняв чинний в Австро-Угорщині пресовий закон. За його порушення книжки підлягали конфіскації⁸⁴. Такий стан речей приводив до постійної заборгованості перед друкарнями (станом на 1912 р. «Просвіта» заборгувала друкарні НТШ 70 тис. крон⁸⁵). Не вирішила проблеми проведена товариством акція розгортання пунктів продажу власних книжок при філіях та читальнях, хоча зусиль було докладено багато: 1897 р. їх діяло 146, 1903 – 450⁸⁶, 1908 – 466⁸⁷.

Низку прогресивних заходів, які б дозволили краще реагувати на читацькі запити, а також вирішити фінансові проблеми товариства, запропонував 1914 р. Степан Рудницький: ліквідувати членські книжечки, запровадити сис-

⁸⁰ *Нарис історії «Просвіти»*, 21.

⁸¹ Гнат Хоткевич запропонував своє бачення тематики видань «Просвіти»: «1. календар, 2. історична повість, 3. популярно-наукова книжечка, 4. подорож (ніщо так не розширює світогляду як читання подорожній), 5. драматична річ або книжочка добірних віршів, 6. популярно-наукова книжечка, 7. історичне оповідання, 8. популярно-наукова книжечка, 9. смішне оповідання або книжечка для дітей» див.: ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 721, арк. 33.

⁸² *Письмо з «Просвіти»*, № 6–8 (1911): 186.

⁸³ Там само.

⁸⁴ *Перший український просвітньо-економічний конгрес*, 78.

⁸⁵ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 6 893, 1.

⁸⁶ *Справоздане Головного Виділу за 1896–1897 р.* (Львів: Просвіта, 1897), 9.

⁸⁷ *Звіт Товариства «Просвіта» з діяльності за час від 1 січня 1908 до 31 грудня 1909*, Львів: Просвіта, 1910, 21.

тему попередніх замовлень, зробивши своїх членів передплатниками книжок, встановити ціни на книжки, котрі становили б 50 % прибутку, а для членів товариства – 25 %⁸⁸. Реалізація такого наміру, безумовно, сприяла б вивченню попиту, плановості видань, збільшенню накладів. Утілити в життя амбітні плани завадив початок Першої світової війни.

Підсумуємо. 1. Кількісний показник та якісний рівень споживання українського друкованого слова наприкінці XIX – на початку XX ст. напряму залежав від того, наскільки книжковий ринок відображав погляди галицької публіки, задовольняв інформаційні потреби суспільства, відчував зміст і динаміку соціальних відносин часу.

2. Потреба вивчення читацьких інтересів спонукала до тіснішої співпраці видавців та основного споживача друкованої продукції – селянства. Для «притирки» поглядів, пошуку підходів та вирішення проблем знадобився чималий час. Розширити уяву про читацьку аудиторію видавці змогли в 90-х рр. XIX ст., коли культурно-освітнім організаціям і насамперед «Просвіті» вдалося розгорнути широку мережу читалень по селах Галичини. Саме сільські читальні розповсюджували книжки, передплачували газети, формували власні бібліотеки, проводили курси для неписьменних, читання вголос тощо. Тісніший діалог дозволив відійти від гонитви за кількісними показниками, змістити увагу на тематику, форму викладу, зміст пропонованої продукції. До взаємного порозуміння та співпраці найближче підійшли на початку XX ст. Аналіз масиву видань дозволив побачити помилки й позитивні сторони своєї праці. Саме в цей час українське книговидання та книгорозповсюдження методом проб і помилок вийшло на якісно новий організаційний рівень. Побачити результати не судилося через воєнне лихоліття, а повоєнний час приніс інші проблеми, усувати які довелося, спираючись на попередній досвід, однак у зовсім інших політичних реаліях.

3. Пошуку шляхів до розуму й серця читачів сприяла конкуренція, яка почалася вже упродовж 80-х рр. XIX ст. та загострювалася пізніше зі збільшенням як видавничих організацій, так і окремих видавців. На 80-ті рр. припадає і розквіт української періодичної преси, спрямованої на масового читача. Збільшилися розміри накладів, періодичність та обсяг пропонованих галицькій публіці часописів. За підрахунками І.-П. Химки загальний наклад української преси збільшився від 236 тис. примірників за 1880 р. до 834 450 – за 1899 р.⁸⁹. Книжка та газета стали звичним атрибутом галицької інтелігенції та перестали бути рідкісною річчю в селянській оселі. Збільшення масиву друкованої продукції спонукало видавців удосконалювати форми розповсюдження своїх видань, боротися за прихильність потенційних читачів.

4. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розвитку літератури не сприяли внутрішні непорозуміння і чвари між політичними течіями в Галичині, що конкурували між собою. Видавнича справа вимушено стала складовою діяль-

⁸⁸ ЦДІАУЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 6893, 3–5.

⁸⁹ Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, 67.

ности політичних угруповань. За твердженням Михайла Павлика, «привчив селян любити книжки та газети часопис русофіла Івана Наумовича “Наука”»⁹⁰. Просвітянські видання сприяли ослабленню позицій консервативного табору. Основне місце в сільських бібліотеках посіли народовецькі часописи «Батьківщина» (з 1879 р., для селян) та «Діло» (з 1880 р., орієнтований на інтелігенцію). Радикалізм молоді зумовив критичне ставлення до традиційного народовства, що відбилася на тематиці видань представників радикальної течії. Програму співпраці при виборі репертуару українських книжок запропонував Франко (1882 р.): науково-популярні книжки для народу видавати «Просвіті», книжки про справи господарські, ремісничі і взагалі все, що врятує народ від економічної руйни – «Обществу імені Качковського», часопису «Батьківщина» – статі рупором політичного життя⁹¹. Узгодження позицій (яке так і не відбулося) дозволило б розділити функції, вдосконалювати форми і методи праці поміж усе ще масово неписьменного українського селянства.

5. Розбіжності читацьких інтересів галицького суспільства торкалися не тільки соціальних верств, а й вікових категорій. Книговидавці не завжди відчували відмінність смаків різних поколінь, орієнтувалися головно на «поважних галицьких господарів», а тому не задовольняли потреб підростаючого гімназійно-студентського покоління та сільської молоді. Нове покоління видавців (Франко, Белей, Олесницький, Павлик, Озаркевич) змінило підходи до вибору репертуару – не догоджати публіці, а формувати світогляд не тільки нинішнього, а й майбутнього читача, долучити галицьке письменство до європейської літератури. І хоча молоді важко було конкурувати з фінансово та організаційно усталеними товариствами, їй вдавалося впливати на тематику українських видань. Конкуренція примушувала друкувати твори молодих авторів, запліваючи очі на розбіжності в політичних поглядах, долучати їх до роботи редакційних комітетів, шукати компромісних рішень та форм співпраці.

6. Удосконаленню ланцюжка «книга-читач» суттєво перешкоджала матеріальна скрута українського населення Галичини. Проблема існувала на всіх соціальних рівнях. Робітники, селяни, нечисленна інтелігенція часто не могли забезпечити найнеобхідніші потреби своєї родини. Цікаві видавничі проекти не реалізувалися через відсутність коштів. Прикладів тут можна навести багато: Франко зупинив видання «Дрібної бібліотеки» (1878–1880 рр.), не розпочав випуск «Сільської читальні»⁹², часопису «Нова основа», не втілював у життя ряд інших видавничих задумів. Незважаючи на високий попит селян на практичні поради, «Господарська бібліотека» «Просвіти» налічувала лише 8 випус-

⁹⁰ Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника, ф. 160, спр. 180/8 а, 1.

⁹¹ Іван Франко, «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва», т. 45, 198–200.

⁹² Серія книг «Сільська читальня» мала реалізувати далекоглядні плани Франка: «...на в'язуючи до появи читальень по наших селах, можна попри подавання їм популярних книжечок критичного, а то й белетристичного змісту, змагати й до того, щоб звести читальні в одну організацію, витворити між ними порозуміння, – а за тим, чень, пішло би й що більше» (лист до М. Драгоманова від 20 жовтня 1882 р. Іван Франко, т. 48, 322).

ків (23 тис. прим.)⁹³. Видавничі задуми стримували борги перед друкарнями та авторами. Економічні негаразди привели до відтоку читачів – масової трудової еміграції українців Галичини наприкінці XIX ст. Не принесли галицькому селянству бажаного матеріального покращення і перші десятиліття XX ст.

7. Проводу «Просвіти» не завжди вдавалося знайти та залучити до роботи достатньо кваліфікованих, умотивованих, відданих справі людей. Подібні труднощі відчували фактично всі культурно-просвітні товариства та видавничі спілки. Багато років пішло на подолання формального ставлення до культурно-просвітньої праці не тільки серед селян, а й серед інтелігенції.

8. Шлях до зближення селянина і книжки був зустрічним. Наприкінці XIX – на початку XX ст. перед українським книговидаванням стояло завдання не тільки задовольнити наявний попит, а передовсім сформувати інформаційні потреби тогочасного суспільства. Труднощі, які їм доводилося долати, були закономірними, помилки – неминучими, адже розвиток української літератури і долучення до неї читача збігалися з рухом за пробудження народу, творенням модерного українського суспільства.

Alla SEREDIK

The Galician Peasant and the Ukrainian Book in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries (The Example of the Prosvita Society's Publications)

The late nineteenth- and early twentieth-century Galician Ukrainian intelligentsia considered the involvement of various social strata in reading books and periodicals to be the most effective means of creating cultural needs, political views, and a national identity. Therefore the tempos of book and periodical publishing in Ukrainian even outpaced the possibilities of their “consumption.” This article attempts to analyze not the number of publications, but how readers received the texts. The author delineates the main factors that facilitated (or inhibited) the access of readers to a book, motivated (or discouraged) them to buy and read it, and influenced their interest in and comprehension of what they read.

Because peasants were the principal consumers of the Ukrainian word, the source base for this study is the collection of the Prosvita society (1868–1939) as an organization that was able to attract the largest number of members and open branches (reading rooms) even in the most remote corners of Eastern Galicia. Prosvita's activities are analyzed in order to show how much publishers and distributors of Ukrainian books knew how to foresee what a broad range of the Galician public would be interested in reading; to ascertain the interests and tastes of various age categories of future readers; to take into account their cultural and educational level and purchasing capabilities; to optimize the book-distribution system; and to re-

⁹³ *Сторіччя матері «Просвіти» 1868–1968*, 132.

move factors that complicated access to the printed word and comprehension of the text.

At the turn of the century Ukrainian publishers simultaneously had to pave a path to readers' hearts, form their society's informational needs, and overcome objective difficulties (potential readers' low educational level, their financial difficulties, and obstructions by the Austrian regime and local police administrations). This study focuses on the subjective factors in the solution of problems of mutual understanding between Galician society's principal social groups—the peasants and the intelligentsia. The quality of book “consumption,” the success of national publishing projects, and the creation of modern Ukrainian society were dependent on this understanding.

Bibliography

Andrusiak Mykola “Narysy z istorii halyts'koho moskvofil'stva, L'viv: Prosvita, 1935, 43.

Belei Ivan, *Dvatsiat' y piat' lit' ystoriy Tovarystva “Prosvita”* (L'viv: Prosvita, 1894), 68.

Diial'nist' tovarystva “Prosvita” v Halychyni (1868–1921 rr.) avt. Roman Harat, Anatolii Kotsur, Viktor Kotsur (Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi, 2005), 168.

Dilo, 11 bereznia, L'viv (1931).

Dilo, №.23, (1883).

Druh, № 14–15 (1876), 242.

Franko Ivan “Rus'ka istorychna biblioteka”, t. 46, kn. 1, 563.

– “Metod i zadacha istorii literatury”, t. 41, 17.

– “Hirchychne zerno”, v Ioho zh, Ivan Franko, *Zibr. tvoriv: U 50-ty t.* (Kyiv, Naukova dumka, 1976–1986), 1979, t. 21, 320.

– “Kil'ka sliv o tim, iak uporiadkuvaty i provadyty nashi liudovi vydavnytstva”, t. 45, 198–200.

– “Peredmovna [do vydannia “Vybir deklamatsii dlia rus'kykh selian i mishchan”] Vyd-vo t-va “Prosvita”. L'viv, 1902], t. 33, 418.

– “Ukrains'ko-Rus'ka (malorus'ka) literatura”, t. 41, 446, 473.

– Lyst do M. Drahomanova, L'viv, 13 liutoho 1877, t. 48, 60.

– Lyst do M. Drahomanova, L'viv, 6 liutoho, 1877, t. 48, 56.

– Lyst do M. Drahomanova, Nahuievychi, 20 zhovtnia, 1882, t. 48, 322.

– Lyst do V. S. Davydiaka, Drohobych, 27 travnia 1874, t. 48, 10.

Haliv Mykola, “Material'ne zabezpechennia sil's'koho vchytel'stva Halychyny u 1867–1918 rr. (na prykladi Drohobys'koho povitu)”, *Problemy humanitarnykh nauk: Naukovi zapysky Drohobys'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, vyp. 48 (Drohobych: Redaktsiino-vydavnychiy viddil DDPU imeni Ivana Franka, 2011), 50.

Himka John-Paul, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century* (Edmonton, London and New York: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Macmillan, St. Martin's Press, 1988), 67, 79, 83.

Holyns'kyi Volodymyr, Rudky. (Drohobych: Kolo, 2010), 7, 8, 39.

Iakymovych Bohdan, Ivan Franko – vydavets': knyhoznavchi ta dzhereloznavchi aspekty (L'viv: Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2006), 691.

Ievhen Olesnyts'kyi, "Z-ponad chetvertyny stolittia", v Spohady pro Ivana Franka. (L'viv: Kameniar, 1997), 66.

Iliustrovanyi katal'oh vydavnytstv Tovarystva "Prosvita". Zladyv Antin Hapiak (L'viv: Prosvita, 1912), 52, 12 il.

Iuvileinyi kataloh vydan' T-va "Prosvita" (L'viv: "Prosvita", 1937), 32.

Kalynovych Ivan, Spys vydan' tovarystva "Prosvita" u L'vovi. 1868–1924 (L'viv: Prosvita, 1926), 48.

Lozyns'kyi Mykhailo, Sorok lit diial'nosti "Prosvity". V 40-litnii Iuvilei Tovarystva (L'viv: Prosvita, 1908), 72.

Narys istorii "Prosvity", avt. Alla Serediak, Mykhailo Komarynets' ta in., (L'viv–Krakiv–Paryzh, 1993), 21, 213.

Olesnyts'kyi Ievhen, Storinky z moho zhyttia, ch. I–II, L'viv: Medytsyna i pravo, 2007, 195.

Orlevych Iryna, "Tovarystvo imeni Mykhaila Kachkovs'koho v natsional'no politychnomu rusi halyts'kykh ukrainsiv (1874–1914)" v Nauka. Relihiia. Supil'stvo, № 4, (Donets'k, 2009), 107.

Pershyi ukrains'kyi prosvitn'o- ekonomichnyi konhres, L'viv: Prosvita, 1910, 33–34, 78.

Pers'kyi Stepan, "Populiarna istoriia tovarystva "Prosvita" u L'vovi", v Storichchia materi "Prosvity" 1868–1968 (Vinnipeh: Nakladom Ukrains'koho tovarystva chytal'ni "Prosvity", 1968), 159.

Povisti Erkmama Shatriana (L'viv, 1868), 3.

Pys'mo z "Prosvity", № 6–8 (1911): 186.

Repertuar ukrains'koi knyhy, 1798–1916 : materialy do bibliografii : u 9 t. / uporiad., pidhot. do druku ta prym. L. I. Il'nyts'koi, O. I. Khmil' ; peredm. i nauk. red. Ia. R. Dashkevycha, vidp. red. L. I. Krushel'nyts'ka; NAN Ukrainy, L'viv. nauk. b-ka im. V. Stefanyka, In-t ukr. arkhoehrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho, L'vivs'ke viddilennia. – L'viv : LNB im. V. Stefanyka, 1995–2005.

Serediak A. "Kil'kisna kharakterystyka tovarystva "Prosvita" 1868–1939 r." v Narys istorii "Prosvity" (L'viv–Krakiv–Paryzh: Prosvita, 1993), 20, 213.

– Izdatel'skaia deiatel'nost' zapadnoukrainskogo tovarishchestva «Prosvita»: avtoreferat diss. ... kand. ist. nauk: 05. 23. 04 (Moskva: Moskovskii poligraficheskii institut, 1991).

Shakh Stepan, "Persha knyzhka "Prosvity" – "Zoria", Zhyttia i Znannia", № 6 (1929): 191.

Siropolko Stepan, "Prosvita" i demokratiia", v Narodnyi Iliustrovanyi Kaliendar Tovarystva "Prosvita" na zvychainyi rik 1931, richnyk 53 (L'viv: Prosvita, 1939), 138–143.

Spravozdanie Holovnoho Vydilu za 1896–1897 r. (L'viv: Prosvita, 1897), 3, 7, 9.

Spys vydan' tovarystva "Prosvita" u L'vovi 1868–1929, L'viv: Prosvita, 1929, 25.

Storichchia materi "Prosvity" 1868–1968, 128, 132.

Studyns'kyi Kyrylo, Halychyna i Ukraina v lystuvanni 1862–1884 rr. (Kharkiv-Kyiv, 1931), 96.

Tovarystvo "Prosvita" u L'vovi: pokazhchyk vydan' 1868–1939; uklad. O. Berbeka, L. Holovata (L'viv: Nauk. b-ka im. V. Stefanyka, 1996), 8, 221, 580.

Vozniak Mykhailo, "Korotkyi istorychnyi ohliad diial'nosti tov. "Prosvita", Pys'mo z "Prosvity", ch. 7 (1913): 193–204.

– Zhytie i znachinie Ivana Franka (L'viv, 1913), 15.

Vydannia "Prosvit" Halychyny. Knyhy ta arkusheva produktsiia (1868–1939 rr.) Bibliohrafichnyi pokazhchyk, uklad. S. Zvors'kyi (Kyiv: Abrys, 1996), 196.

Zuliak I. S. Diial'nist' tovarystva "Prosvita" u natsional'no-kul'turnomu vidrodzhenni ukrains'koho narodu Skhidnoi Halychyny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 (Chernivtsi: Cherniv. nats. un-t im. Iurii Fed'kovycha, 1997) ta in.

– Diial'nist' "Prosvity" u Zakhidnii Ukraini v mizhvoiennyi period (1919–1939) (Ternopil', 2005), 946.

Zvit Tovarystva "Prosvita" z diial'nosti za chas vid 1 sichnia 1908 do 31 hrudnia 1909, L'viv: Prosvita, 1910, 21.

Archives

Viddil rukopysiv LNB im. V. Stefanyka, f. 160, spr. 180/8 a, 1; f. 160 (Pavlyk Mykhailo, pys'mennyk, publitsyst 1853–1915), op. 1.145, 1; f. 122 (Tovarystvo "Prosvita". m. L'viv), op. 4, spr. 4.3, ark. 86–88.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. L'vovi, f. 309 (Naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka), op. 1, spr. 1395, ark. 18–24.

– op. 1, f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), spr. 6494, ark. 5–6.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 1012, ark. 41; spr. 1962, ark. 16; spr. 4847, ark. 59.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 241, ark. 6.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 6873, ark. 2; spr. 6494, s. 5.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 6893, 3–5.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 721, ark. 33.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 721, ark. 38; spr. 7629, ark. 129.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 721, ark. 54; spr. 6438, ark. 1–24.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 7628, ark. 170.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 799, ark. 26.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 799, ark. 8, 9, 11; spr. 6125, ark. 23; spr. 1932, ark. 7.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 6893, 1.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 3901, ark. 6–7.

– f. 348 (Tovarystvo "Prosvita"), op. 1, spr. 3901, ark. 5; ark. 6.